

УДК 338.24: 339.137

Іличок Б.І.

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри теоретичної та прикладної економіки
Національного університету «Львівська політехніка»

ГЛОБАЛЬНА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ УКРАЇНИ: СТАН ТА МОЖЛИВОСТІ ЗМІН

A GLOBAL COMPETITIVENESS OF UKRAINE: THE STATE AND POSSIBILITIES OF CHANGES

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено питанням підвищення рівня глобальної конкурентоспроможності економіки України. Дано характеристику наявного рівня та динаміки позиції України згідно з Індексом глобальної конкурентоспроможності. Обґрунтовано основні чинники зниження даної позиції, а саме корупцію, високу інфляцію, неефективну державну бюрократію. Запропоновано шляхи мінімізації негативних чинників впливу й на цій основі забезпечення підвищення рівня глобальної конкурентоспроможності національної економіки.

Ключові слова: конкурентоспроможність, державний бюджет, тіньова економіка, олігархи, інфляція, судова реформа, антикорупційні суди.

АННОТАЦІЯ

Стаття посвячена вопросам повышения уровня глобальной конкурентоспособности экономики Украины. Проведен обзор существующего уровня и динамики позиции Украины согласно Индексу глобальной конкурентоспособности. Дана характеристика основных причин снижения ее позиции, в частности коррупции, высокого уровня инфляции, неэффективной государственной бюрократии. Предложены пути минимизации негативных влияний и обеспечения на этой основе повышения уровня глобальной конкурентоспособности национальной экономики.

Ключевые слова: конкурентоспособность, государственный бюджет, теневая экономика, олигархи, инфляция, судебная реформа, антикоррупционные суды.

ANNOTATION

The article is devoted to the questions of the level of global competitiveness of national economy of Ukraine increase. Description of existing level and dynamics of position of Ukraine by the index of global competitiveness is given. The basic factors of decline of position of Ukraine by the index of global competitiveness are detailed, namely: prodigality of budgetary facilities, instability of banking system, unregulated stock market, significant inflation, low quality of roads. Measures on minimization of negative factors of influence on the global competitiveness of national economy of Ukraine are offered.

Keywords: competitiveness, the state budget, shadow economy, oligarchs, inflation, judicial reform, anticorruption courts.

Постановка проблеми. Сьогодні розвинуті держави світу значну увагу приділяють питанню забезпечення підвищення рівня глобальної конкурентоспроможності національних економік. Україна прагне вступу до ЄС. З огляду на наявний рівень життєзабезпечення основної маси громадян України та кризовий стан демографії, вкрай актуальним є питання про якісне підвищення рівня глобальної конкурентоспроможності національної економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукове підґрунтя для сучасних досліджень конкурентоспроможності країни закладено

М. Портером у «Стратегії конкуренції», який запропонував нову методику аналізу стану конкуренції, що дає підприємцям та уряду змогу найповніше скористатися своїми перевагами. Проблема оцінки й управління конкурентоспроможністю країни присвячено праці провідних вітчизняних учених, серед яких: Л. Антонюк, С. Аптекар, Я. Базилюк, М. Данилович-Кропивницька, Н. Михальчишин, В. Охота, О. Паламарчук, Ж. Поплавська.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Враховуючи перспективи подальшого економічного розвитку України, бажання інтегруватися в ЄС, значні демографічні проблеми, необхідно виокремити основні причини низького рівня глобальної конкурентоспроможності України та запропонувати шляхи мінімізації цих причин.

Мета статті полягає в аналізі основних проблем наявного рівня глобальної конкурентоспроможності України та їх причин і запропонованих шляхів усунення цих причин.

Виклад основного матеріалу дослідження. 24 серпня 2016 р. Україна відсвяткувала 25 років відновлення своєї державності. Озираючись на чвертьстолітній шлях, українців охоплюють двоякі почуття. З одного боку, є гордість від того, що в 1991 р. ми реалізували мрію десятків поколінь, які понад усе прагнули відновлення державності України. Ми добре пам'ятаємо, що для реалізації цієї мети український народ поніс колосальні жертви, адже протягом століть окупації загарбниками було знищено десятки мільйонів патріотів України. Вогнем і мечем, голодом та депортаціями вщент сплюндровано тисячі українських сіл та містечок.

Поряд із цим є цілком закономірне розуміння, що, відновивши державність, український народ за 25 років так і не став повноправним господарем в Україні. Влада щороку обіцяє громадянам грандіозні реформи, натомість з року в рік держава все більше скочується на периферію світового розвитку.

Щоб об'єктивно та неупереджено дати характеристику вищенаведеної ситуації, скористаймося інформацією про стан та динаміку Індексу глобальної конкурентоспроможності [1]. Цей Індекс є загальнопланетарним дослідженням,

яке здійснює Всесвітній економічний форум. Інформацію з цього питання щодо України та її найближчих сусідів подано в табл. 1.

Згідно з інформацією з табл. 1, показник України за Індексом глобальної конкурентоспроможності протягом 2012–2017 рр. знизився із 73-ї позиції в 2012–2013 рр. до 85-ї позиції в 2016–2017 рр. Така динаміка є вагомим негативним явищем у розвитку держави. Водночас аналогічний показник Польщі покращився з 41-ї позиції до 36-ї, а Росії – покращився з 67-ї позиції до 43-ї.

Щоб зрозуміти причини вищенаведених результатів динаміки позиції України за Індексом глобальної конкурентоспроможності, розглянемо внутрішній зміст даного індексу.

Індекс глобальної конкурентоспроможності складається з більш ніж 100 змінних, що згруповані у 12 контрольних показників («Інституції», «Інфраструктура», «Макроекономічне середовище», «Охорона здоров'я та початкова освіта», «Вища освіта і професійна підготовка», «Ефективність ринку товарів», «Ефективність ринку праці», «Розвиток фінансового ринку», «Технологічна готовність», «Розмір ринку», «Відповідність підприємництва сучасним вимогам» та «Інноваційний потенціал») за трьома основними групами субіндексів: «Основні вимоги», «Підсилювачі продуктивності» та «Інновації та фактори вдосконалення».

Як вирішити проблему щодо забезпечення покращення позиції України в Індексі глобальної конкурентоспроможності? Для початку варто проаналізувати найбільш проблемні складники індексу, а саме в 2016–2017 роках серед 138 країн Україна має:

- останнє, 138-е, місце за міцністю банків;
- передостаннє, 137-е, місце за регулюванням фондових бірж;
- третє з кінця, 136-е, місце за інфляційними змінами;
- четверте з кінця, 134-е, місце за якістю доріг;
- десяте з кінця, 129-е, місце за марнотратством бюджетних коштів.

У фінансовій сфері України впродовж 1991–2016 рр. здійснюються масштабні афери з розкрадання коштів. Наслідком такої ситуації у кризові періоди є масове банкрутство попередньо розкрадених банків, кредитних спілок, інвестиційних фондів тощо. Такі повальні банкрутства мали місце у 2009–2010 та в 2014–2015 рр.

В Україні ще ніхто з крупних махінаторів фінансової сфери не поніс заслуженого покарання. Ці завідомо протиправні дії правоохоронні органи й сьогодні, як правило, списують на цивільно-правові відносини. Такий стан справ є запорукою того, що зазначені зловживання у фінансовій сфері будуть продовжуватися й надалі та *стимулюватимуть інфляцію*.

Заходи влади щодо боротьби з розкраданням коштів бюджету ще малоефективні. Згідно з оцінкою міжнародних експертів, позиція держави в проблемі *марнотратства бюджетних коштів* з 6-го місця з кінця в 2014–2015 рр. покращилася лише до 10-го місця з кінця (129-та позиція) в 2016–2017 рр.

Україна в Індексі глобальної конкурентоспроможності за 2016–2017 рр. займає п'яте місце з кінця за *якістю автомобільних доріг*. У нас як ніде у світі бракує коштів на ремонт та будівництво доріг. А ті мізерні кошти, що виділяються на ці цілі, освоюються з рекордним *марнотратством*.

За таких обставин стає зрозумілим, чому Україна за позицією глобальної конкурентоспроможності в 2016–2017 рр. поступається не лише Таджикистану, який має 77-у позицію, але й Намібії з її 84-ю позицією.

Складність наявної ситуації полягає в тому, що вищенаведені проблеми у своїй основі носять системний характер, координуються з-за кордону та мають за мету дискредитацію самої ідеї державності України. Підтвердження цього лунають звідусіль [2; 9].

Піднята проблема залишатиметься невирішеною, допоки в державі:

а) не буде реальних покарань за злочини чиновництва та шахраїв;

б) радикально на ослаблять «п'яту колону».

Для вирішення першого пункту слід у найкоротші терміни запровадити антикорупційні суди та впродовж 2017 р. здійснити судову реформу.

У лютому 2016 р. Вища кваліфікаційна комісія суддів рекомендувала Президенту звільнити із займаної посади за зраду суддівській присязі суддю Шевченківського районного суду м. Львова. Цей «суддя» оскаржив дану постанову в Адміністративному суді, і його скарга була задоволена.

Із такими «суддями» шахраї та корупціонери завжди домовляться. У Залізничному районному суді м. Львова вже три роки слухається справа щодо керівництва кредитної спілки та

Таблиця 1

Позиції України та її сусідів за Індексом глобальної конкурентоспроможності

№ з/п	Країни	Значення показників				
		2012-2013 (зі 144 країн)	2013-2014 (зі 148 країн)	2014-2015 (зі 144 країн)	2015-2016 (зі 140 країн)	2016-2017 (зі 138 країн)
1	Україна	73	84	76	79	85
2	Польща	41	42	43	41	36
3	Росія	67	64	53	45	43

Джерело: складено на основі [1]

Таблиця 2

Індекс глобальної конкурентоспроможності України

№ з/п	ПОКАЗНИКИ	2014-2015	2015-2016	2016-2017
		144 країни	140 країн	138 країн
Загальний індекс (позиція)		76	79	85
А) ОСНОВНІ ВИМОГИ		87	101	102
1	ІНСТИТУЦІЇ	130	130	129
1.1	Державні установи	131	130	132
	- право власності	135	131	130
	- етика і корупція	120	107	109
	- зловживання впливом	131	125	127
	- марнотратство державних витрат	138	134	129
	- безпека	124	132	123
1.2	Приватні установи	120	110	123
	- корпоративна етика	98	76	106
	- підзвітність	127	130	130
2	ІНФРАСТРУКТУРА	68	69	75
2.1	Транспортна інфраструктура	88	91	91
	- якість усієї інфраструктури	75	82	88
	- якість доріг	139	132	134
	- якість залізничної інфраструктури	25	28	34
	- якість портової інфраструктури	107	108	96
	- якість інфраструктури повітряного транспорту	99	97	103
2.2	Електрика і телефонна інфраструктура	51	54	62
	- якість постачання електроенергії	69	75	86
	- якість абонентного мобільного зв'язку/100 жителів	33	32	26
	- якість абонентного фіксованого зв'язку/100 жителів	45	44	47
3	МАКРОЕКОНОМІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ	105	134	128
3.1	Баланс державного бюджету, % до ВВП	99	104	25
3.2	Валові національні заощадження, % до ВВП	134	124	99
3.3	Інфляція, зміна за рік %	75	134	136
3.4	Державний борг, % від ВВП	66	110	113
4	ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я ТА ПОЧАТКОВА ОСВІТА	43	45	54
4.1	Охорона здоров'я	82	82	83
	- рівень захворюваності на туберкульоз на 100 000 жителів	90	88	91
	- поширеність ВІЛ, % дорослого населення	106	104	111
	- дитяча смертність/1000 новонароджених	54	53	51
	- очікувана тривалість життя	88	87	92
4.2	Початкова освіта	32	34	50
	- якість початкової освіти	40	45	51
	- зарахування до початкової освіти	31	33	57
Б) ПІДСИЛЮВАЧІ ПРОДУКТИВНОСТІ		67	65	74
5	ВИЩА ОСВІТА І ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА	40	34	33
5.1	Частка освіти	14	14	11
	- зарахування до закладів середньої освіти	41	39	53
	- зарахування до закладів вищої освіти	13	14	11
5.2	Якість освіти	65	46	46
	- якість освітньої системи	72	54	56
	- якість математичної та природничої освіти	30	38	27
	- якість шкіл менеджменту	88	87	93
	- доступ до Інтернету в школах	67	44	35

Закінчення таблиці 2

5.3	Навчання за місцем роботи	88	74	85
	- доступність спеціалізованих науково-дослідних і навчальних закладів	84	78	77
	- ступінь підготовки персоналу	92	74	94
6	ЕФЕКТИВНІСТЬ РИНКУ ТОВАРІВ	112	106	108
6.1	Конкуренція	125	122	118
6.2	Якість умов попиту	70	68	83
7	ЕФЕКТИВНІСТЬ РИНКУ ПРАЦІ	80	56	73
7.1	Гнучкість	89	66	73
	- гнучкість визначення заробітної плати	77	71	81
	- вплив оподаткування на стимули до праці	135	121	124
7.2	Використання талантів	70	58	69
	- здатність країни утримувати таланти	132	114	127
	- здатність країни залучати таланти	130	97	93
8	РОЗВИТОК ФІНАНСОВОГО РИНКУ	107	121	130
8.1	Ефективність	109	113	124
	- доступність фінансових послуг	123	123	116
	- фінансування через місцевий ринок капіталу	108	118	127
	- простота доступу до кредитів	87	87	112
	- наявність венчурного капіталу	97	102	123
8.2	Надійність і довіра	100	120	128
	- міцність банків	138	140	138
	- регулювання фондових бірж	127	135	137
9	ТЕХНОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ	85	86	85
9.1	Технологічні запозичення	114	103	97
	- наявність новітніх технологій	113	96	93
	- освоєння технологій на рівні фірми	100	100	74
	- прямі зовнішні інвестиції та передача технологій	127	117	115
9.2	Використання інформ-телеком технологій	69	80	78
	- Інтернет-користувачі, % населення	82	80	80
	- абоненти фіксованого широкосмугового Інтернету / на 100 жителів	68	72	64
	- пропускна здатність Інтернету, кб/с на 1 користувача	50	64	68
	- активні абоненти мобільного широкосмугового зв'язку на 100 жителів	107	121	130
10	РОЗМІР РИНКУ	38	46	48
10.1	Розмір внутрішнього ринку	37	46	48
10.2	Розмір іноземного ринку	38	39	38
В) ІННОВАЦІЇ ТА ФАКТОРИ ВДОСКОНЕЛЕННЯ		92	72	73
11	ВІДПОВІДНІСТЬ ПІДПРИЄМНИЦТВА СУЧАСНИМ ВИМОГАМ	99	91	98
11.1	Чисельність місцевих постачальників	80	61	62
11.2	Якість місцевого постачальника	83	80	79
11.3	Стан розвитку кластерів	128	124	125
11.4	Ширина ланцюга створення вартості	79	70	97
11.5	Управління міжнародним розповсюдженням	82	86	91
11.6	Модернізація виробничого процесу	95	68	71
11.7	Межі маркетингу	79	81	80
12	ІННОВАЦІЇ	81	54	52
12.1	Здатність до інновацій	82	52	49
12.2	Якість науково-дослідних інститутів	67	43	50
12.3	Витрати компаній на дослідження і розробки	66	54	68
12.4	Співпраця університетів та промисловості у дослідженнях та розробці	74	74	57
12.5	Державні закупівлі високотехнологічної продукції	123	98	82
12.6	Наявність вчених та інженерів	48	29	29

Джерело: складено на основі [1]

їх спільників, які обшахували понад 3 тис. вкладників на загальну суму понад 23 млн. доларів США. Жоден із підозрюваних реально не відповість за вчинені злочини, а більшість за законом Савченко unikне покарання.

В Україні юристів удвічі більше від потреби. А нам кажуть, що здійснити судову реформу нереально, бо немає ким замінити 3 тис. *скомпрометованих суддів* [9].

13 грудня 2016 р. Святослав Вакарчук звернувся до Президента із заявою щодо необхідності негайного впровадження антикорупційних судів. Дану заяву також підписали патріархи УПЦ КП та УГКЦ. Через 30 днів про жодну реакцію від Президента не чути. Тут є вина й патріархів, які, можливо, вважають, що, погодившись підписати вищезгадану заяву, вони цілком виконали свій пастирський обов'язок.

Українські патріархи, які представляють основну масу населення України, мають усі можливості та ЗОБОВ'ЯЗАНІ стати гарантом того, щоб Президент забезпечив старт діяльності антикорупційних судів.

Вирішення пункту «б» є значно складнішим, але цілком по силі сучасному керівництву держави. Як зазначила посол США в Україні Марі Йованович, стосовно України вже 25 років іде гібридна війна з боку Росії [10]. В умовах гібридної війни одним із найефективніших знарядь боротьби є шпигуни.

Ні для кого не секрет, що в держструктурах України працюють десятки тисяч агентів ФСБ. Саме вони гарантують своїм сексотам безкарність та всездозволеність. Саме вони роблять усе від них залежне, щоб життя в Україні ставало щороку гіршим [2].

Із того, який відсоток працівників спецслужби нас **відкрито зрадили** в Криму та на Донбасі, керівництво зобов'язане зробити адекватні висновки.

Згідно з класичними постулатами державного управління, в умовах, коли корупція поширена практично скрізь, розпуск корумпованих органів влади представляється одним із дієвих радикальних способів від неї позбавитися. Із СБУ в умовах війни з Росією так вчинити є надто складно.

Щоб усунути основну масу ворожих агентів, в Україні протягом 2017 р. має бути створено новий паралельний підрозділ СБУ, працівники якого на сто відсотків служитимуть інтересам української держави. Протягом трьох років вони мають опанувати максимум необхідних навиків для ефективної діяльності. Це потребуватиме відповідних ресурсів.

Згідно з інформацією Міністерства економічного розвитку і торгівлі, рівень тіньової економіки в Україні в 2015 р. становив близько 40% [4]. Ураховуючи, що в 2015 р. ВВП України становив 1 979,5 млрд. грн. [7, с. 25], чисті прибутки тіньового сектору в 2015 р. становили біля 790 млрд. грн. ($1\,979,5 \text{ млрд. грн.} \times 0,40 = 790 \text{ млрд. грн.}$), з яких понад 500 млрд. грн.

припадає на корпоративний сектор, що належить олігархам.

Поряд із вищенаведеним в Україні колосальних масштабів сягають обсяги уникнення від оподаткування прибутку суб'єктів господарювання шляхом махінацій через офшорні компанії. Ці оборудки відбуваються «згідно з чинним законодавством», адже сам перелік офшорних зон затверджується розпорядженням Кабінету Міністрів України [5].

За даної ситуації Міністерство економічного розвитку і торгівлі України зазначає, що наявний стан справ з уникненням від оподаткування зумовлений «значним податковим навантаженням на корпоративний сектор на тлі високої вартості кредитних ресурсів і несприятливої зовнішньоекономічної кон'юнктури на ключових товарних ринках» [4]. І нічого про неефективну роботу фіскальної служби щодо зменшення обсягів тіньової економіки.

Зменшення рівня тінізації національного господарства повинно відбуватися на основі системних поетапних змін у діяльності контролюючих органів. Двадцять років тому автор уже пропонував фіскальній службі України системний підхід, здатний поступово суттєво зменшити рівень тіньової економіки в державі [6]. Даний підхід можна застосувати й сьогодні, до поетапного обмеження обсягів тіньових махінацій власників великих корпорацій. Для цього під час використання даної системи основним критерієм оцінки слід прийняти рентабельність операційної діяльності підприємств корпорацій та порівнювати її з аналогічним показником у середньому по виду діяльності цих корпорацій [7, с. 94–97]. Ті підприємства, чії показники рентабельності операційної діяльності будуть нижчими за середні показники по даному виду діяльності, й повинні ставати об'єктами дослідження фіскальної служби. За залучення до даного процесу ще й Антимонопольного комітету України та інших контролюючих служб керівництво держави забезпечить діяльність даних сегментів ринків на конкурентних засадах та суттєво обмежить обсяги операцій офшорних торгових домів, створених при цих корпораціях.

У разі підвищення показників рентабельності операційної діяльності досліджуваних підприємств зростатимуть середні показники рентабельності операційної діяльності за видом їх діяльності. Як наслідок, виявлятимуться інші підприємства, де зазначені досліджувані показники будуть нижчими за середні. Тепер уже ці наступні підприємства-аутсайтери за показником рентабельності операційної діяльності ставатимуть об'єктами перевірки у вищенаведений спосіб. І так мусить відбуватися постійно.

Підприємств – лідерів тіньового сектору в Україні є лише кілька сотень, і навести з ними порядок технічно не становить жодної проблеми. Наявна ситуація, коли основна маса корпоративного сектору працює з рентабель-

ністю операційної діяльності в 2–4% [8, с. 480] є цинічною.

Зробивши пропонувані зміни системними, загальними, чесними, створиться перспектива мирно домовитися з більшістю олігархів, щоб у 2017 р. вони планово віддали бюджету 10% від обсягу своїх нинішніх тіньових доходів, адже є очевидним, що значну частину цих «податкових утрат» олігархи зможуть легально компенсувати через синергетичний ефект від зростання внутрішнього попиту.

Деякі олігархи всупереч здоровому глузду прагнуть і далі «йти вірним курсом», який їм заповідали дедушка Ленін та аналогічні окупаційні маніяки. Ці олігархи повинні отримати належну оцінку згідно з чинним законодавством, зокрема кримінальним.

Зменшивши рівень тіньової економіки корпоративного сектору, держава в 2017 р. зможе додатково отримати через податок із прибутку та ПДВ біля 100 млрд. грн., з яких:

- 25 млрд. грн. має піти на спецфінансування СБУ;

- 25 млрд. грн. має піти на оборону;

- решту (біля 50 млрд. грн.) має бути спрямовано на підвищення пенсій.

Найбільша стратегічна перевага ворога – його всюдисуща агентура – вже протягом 2017 р. мусить бути перетворена на символ його тотальної поразки в Україні.

Висновки. У разі реалізації пропонованих заходів щорічний витік з України тіньового капіталу за кордон скоротиться на суму біля 3,5 млрд. доларів США. Бюджетна політика стане більш збалансованою та наблизиться за рівнем бюджетного дефіциту до стандартів ЄС. Унаслідок цього відбудеться мінімізація інфляції та створиться потужний стимул економічного зростання за рахунок чинників внутрішнього попиту. Це зможе забезпечити в 2017 р. до 6% додаткового приросту ВВП. Резерви НБУ отримають перспективу росту на 1,5–2,5 млрд. доларів США. У підсумку національне госпо-

дарство стане стабільнішим, а позиція України за Індексом глобальної конкурентоспроможності щороку суттєво покращуватиметься як за вищезазначених п'яти найбільш вразливих показниках, так і в цілому.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Позиція України в рейтингу країн світу за індексом глобальної конкурентоспроможності 2016–2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : edclub.com.ua/analityka/poz.
2. Путін зацікавлений у зануренні України в хаос: російський опозиціонер представив доповідь про агресію Кремля [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.unian.ua/war/1715717.
3. Вакарчук передав Порошенку вимогу щодо антикорупційних судів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2016/12/14/7129786/>.
4. Рівень тіньової економіки України знизився до 40% ВВП / Міністерство економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/news/2016/07/4/597966/>.
5. Розпорядження КМУ від 16 вересня 2015 р. № 977-р «Про затвердження переліку держав (територій), які відповідають критеріям, установленим підпунктом 39.2.1.2 підпункту 39.2.1 пункту 39.2 статті 39 Податкового кодексу України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kodeksy.com.ua/norm_akt/source-KMY/type-Rozporядження/99716.09. 2015. htm.
6. Іличок Б.І. Проблема тіньової економіки в Україні та шляхи її розв'язання / Б.І. Іличок // Регіональна економіка. – 1997. – № 3. – С. 134–142.
7. Іличок Б.І. Аналізування діяльності суб'єктів господарювання на товарних ринках : [навч. посіб. для студ. вузів] / Б.І. Іличок. – Львів : НУ «Львівська політехніка», 2016. – 171 с.
8. Статистичний щорічник України за 2015 рік / Державна служба статистики України. – Київ, 2016. – 574 с.
9. Іванов А. Судова реформа в небезпеці / А. Іванов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/columns/2017/01/8/7131625/>.
10. Гібридна війна Росії проти України йде 25 років – Йованович [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.slovoidilo.ua/2016/12/22>.